

Trends in samenwonen en trouwen

De schone schijn van burgerlijke staat

Jan Latten

Meer samenwonen zonder gehuwd te zijn, meer kinderen in gezinnen waar vader en moeder niet gehuwd zijn, meer scheidingen zonder dat er sprake is van echtscheiding, meer flits-scheidingen en meer lat-relaties zijn enkele belangrijke trends in relatie- en gezinsvorming. Aan formele voorschriften in de vorm van wettelijke en religieuze arrangementen en bepalingen, zoals die onder meer de huwelijksleefvorm omkaderen, wordt minder waarde gehecht. Voor een volledig beeld van relatie- en gezinsvorming is het niet meer voldoende uit te gaan van traditionele, formele categorieën als burgerlijke staat, of van traditionele transitieën als huwelijksluiting en echtscheiding.

De informalisering van relatie- en gezinsvorming past onmiskenbaar in de grote culturele veranderingen van de laatste decennia. Relatie- en gezinsvorming worden steeds meer als een privé-aangelegenheid gezien, waarbij opgelegde verplichtingen vanwege een huwelijksluiting, ouderschap of echtscheiding de verlangde individuele vrijheid kunnen beperken. Wat is daaruit af te leiden voor de toekomst?

1. Inleiding: informalisering van relatievorming, ouderschap en scheiding

In het topjaar 1970 werden 124 duizend paren in de echt verbonden. De omvangrijke babyboomgeneraties van vlak na de Tweede Wereldoorlog trouwden massaal. Sinds dat topjaar is het jaarlijks aantal huwelijksluitingen met één derde afgenomen. In dezelfde periode is het aantal echtscheidingen meer dan verdrievoudigd en is het aandeel niet-echtelijk geboren kinderen met een factor veertien toegenomen. Het aantal alleenstaanden is 3,5 keer groter geworden.

Deze ontwikkelingen geven niet aan dat mensen minder geneigd zijn in de loop van hun leven een relatie aan te gaan, wel dat ze anders omgaan met relatie- en gezinsvorming. Zo zijn er meer fasen in de levensloop bijgekomen waarin men alleenwoont. In de jaren zestig was het standaardpatroon nog: uit huis gaan om te trouwen, kinderen krijgen, trouwen en getrouwd blijven tot de dood van een van de partners. Thans is alleenwonen als eerste stap in de volwassen levensloop een vanzelfsprekende mogelijkheid. Alleenwonen heeft, als tijdelijke leefvorm, een eigen functie in de aanloop naar een relatie gekregen. De optie om alleen te gaan wonen is er ook voor latere levensfasen bijgekomen. Zo is men eerder bereid een teleurstellend huwelijk te beëindigen en opnieuw alleen te gaan wonen.

Een tweede belangrijke verandering is dat een groeiend deel van de bevolking met een partner gaat samenwonen zonder te trouwen. Door af te zien van de traditionele huwelijksbevestiging kiest men ervoor om individueel – zo men wil ‘bilateraal’ – vorm te geven aan de partnerrelatie.

Daarbij zijn er gradaties van informalisering. Soms zou men kunnen spreken van een informeel huwelijk (Forder, 2000), bijvoorbeeld wanneer men het niet-gehuwd samenwonen formaliseert via een samenlevingscontract, maar evengoed kan niets contractueel worden vastgelegd. Rechten en plichten van gehuwden worden inmiddels ook toegekend aan niet-gehuwd samenwonenden. Ook zijn er nieuwe formele leefvormen ontstaan, zoals de partnerschapsregistratie. Deze is in 1998 geïntroduceerd voor hen die tot dan niet wilden of konden trouwen. Deze ontwikkeling kan worden toegeschreven aan emancipatorische tendensen, maar kan eveneens worden begrepen als uitvloeisel van de erkenning van het recht op individuele vormgeving van relaties. In 2001 volgde met de openstelling van het huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht een mogelijkheid om hun relatie te formaliseren. In het ontstaan van een grotere variëteit aan formele en informele relaties past ook de visie dat gehuwden niet meer kunnen worden verplicht om bij elkaar te wonen. Deze wettelijke verplichting is recent dan ook afgeschaft.

Genoemde ontwikkelingen betreffen meer dan alleen de informalisering van het huwelijk. Ze geven aan dat relatievorming, kinderen krijgen en scheiden sterker worden ervaren als privé-aangelegenheden waarbij een regulerende overheid zo min mogelijk moet worden betrokken.

Deze informalisering van de relatievorming heeft verregaande sociale en juridische gevolgen. Zaken als familie-recht of echtscheidingsrecht zijn vooral gebaseerd op de formele inkadering via een huwelijk. Zo zijn bij echtscheiding de familierechtelijke betrekkingen, vanwege het eerdere huwelijk, eenduidig en zijn zaken als vaderschap, successierechten en alimentatie geregeld. Door het informele gedrag van burgers is dit echter niet altijd meer het geval en ontstaan nieuwe problemen, zoals blijkt uit de volgende ingezonden brief in het *NRC Handelsblad* van 29 februari 2004:

"Tijdens ons samenwonen van zeven jaar is mijn vermogen sterker gegroeid dan dat van mijn partner. Er was geen samenlevingscontract of andere vastlegging. Er zijn twee kinderen. Het woonhuis was en is mijn eigendom, ik betaalde ook alle woonlasten. Het verschil in vermogensgroei is gebaseerd op verschil in inkomen. Na beëindiging van het samenwonen eist mijn partner een deel van mijn vermogensgroei. Is er een kans dat dit, ook zonder samenlevingscontract, wordt afgedwongen?"

Een soortgelijke situatie ontstaat wanneer een van de niet-gehuwd samenwonende partners overlijdt. Zonder een regeling in een testament of samenlevingscontract zal de familie van de overleden partner het huis, als dit privé-eigendom van de overleden partner was, als erfgenaam kunnen opeisen. De partner blijft dan met lege handen achter.

Deze ontwikkeling brengt nieuwe vraagstukken met zich mee en krijgt steeds meer aandacht, niet slechts in wetgeving of demografisch onderzoek. Zo blijkt uit sociaal-economisch onderzoek dat relatievorming in toenemende mate het welvaartsniveau van personen versterkt. Relatieontbinding kan daarentegen diep snijden in de inkomens- en vermogenspositie. Het is de vraag of hierin verschillen zijn tussen formele en informele relaties, en wat er in financiële zin gebeurt als niet-gehuwd samenwonenden uit elkaar gaan.

Om dergelijke vragen en, meer in het algemeen, het zicht op inkomensverandering en huishoudenverandering te verbeteren, is door het CBS in 2003 een project gestart waarin met name de samenhang in dynamiek van arbeid, welvaart en huishoudens de aandacht heeft.

2. Hoe past informalisering van demografisch gedrag bij culturele verandering?

Er is een sterke praktische wisselwerking tussen ontwikkelingen in demografisch gedrag en maatschappelijk ontwikkelingen. Nieuwe maatschappelijke condities kunnen gedrag, maar ook normen veranderen. Nieuwe condities maken daardoor traditionele normen functioneel en obsoleet. Nieuwe normen kunnen daarvoor in de plaats komen. Als normveranderingen, ook inzake relatievorming, mede hun voedingsbodem vinden in veranderende maatschappelijke omstandigheden, is duiding van de maatschappelijke ontwikkelingen dus een *conditio sine qua non* om de actualiteit te begrijpen. De vraag is hier hoe informalisering van relatie- en gezinsvorming past in de grote culturele veranderingen van de laatste decennia.

In haar oratie 'Big Mother' over de ontwikkeling van het politiek maatschappelijk systeem, wijst Pessers (2003) op de personalisering van de publieke sfeer. "De burger heeft zich teruggetrokken uit het publieke domein, in een 'Rückzug ins Private'. Van daaruit bestookt hij de publieke sfeer van de politiek met persoonlijke aanspraken die hij vertaalt als subjectieve rechten". Pessers refereert aan aspecten als de persoonlijkheidscultus met een verlangen naar authenticiteit, naar oprechtheid, de erkenning van de hyperpersoonlijke identiteit en de revolutie van het gevoel. Zij komt tot de volgende conclusie: "Het geëmancipeerde individu heeft zich bevrijd van normen die – vaak verstikkend – werden opgelegd door de gemeenschap, het geloof, traditie of door de staat. In plaats daarvan zoekt het individu naar een authentieke, eigen moraal en maakt zijn eigen morele afwegingen. In het verlengde van deze persoonlijke moraal ligt het recht op zelfbeschikking. Ieder mens heeft het recht zijn persoonlijk leven naar eigen voorkeur en in morele vrijheid in te richten."

Deze algemene visie wordt ook zichtbaar in de veranderingen in het demografische gedrag van de burger, en wel in de wijze waarop hij omgaat met relatie- en gezinsvorming. Ook op dit punt is een ontwikkeling waar te nemen naar eigen authentieke, hyperpersoonlijke invulling, weg van de formele kaders die tot voor kort de voorwaarden vormden voor relatie- en gezinsvorming. Het past ook bij de grote maatschappelijke veranderingen, secularisering en emancipatie, die als verklaring voor culturele verandering in het algemeen worden aangevoerd. Demografisch

kan daar de introductie van de anticonceptiepil aan worden toegevoegd.

Deze maatschappelijke condities vormen mede de voedingsbodem voor individualisering, hedonisme en het gevoel dat het leven maakbaar is. Secularisering leidt ertoe dat normen niet meer door kerk en geloof worden ingegeven, maar door verlichte ideeën. Bovendien, zodra het hiernamaals uit het perspectief verdwijnt, blijft de mens slechts het leven op aarde. De eeuwigheid wordt beperkt tot het hier en nu. Ook relaties moeten hun waarde dan in het hier en nu bewijzen.

Door emancipatie zijn vrouwen bovendien meer in staat om hun lot in eigen hand te nemen. Hun zelfredzaamheid neemt toe en ze kunnen eerder hun levensloop een nieuwe wending geven. Een relatie is immers nauwelijks meer gebaseerd op financiële afhankelijkheid. De anticonceptiepil heeft de mens bovendien de gelegenheid gegeven om voortplanting los te koppelen van seksualiteit. Deze effectieve mogelijkheid tot anticonceptie, aangevuld met de *morning-afterpil*, abortus en sterilisatie, luidde de tweede demografische transitie in (Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986; Van de Kaa, 1997). Dit heeft de bevolkingsgroei sterk beïnvloed.

Minstens even belangrijk is het feit dat de beschikbaarheid van effectieve anticonceptiva de normen rond goed en fout op het terrein van seksualiteit en relaties heeft veranderd. De restrictieve normen ter regulering van biologische driften en ongewenste zwangerschappen verloren hun functie. Niet-gehuwd samenwonen kon, in maatschappelijk opzicht, probleemloos worden. In het verlengde daarvan is niet alleen de relatie, maar ook het huwelijk lossier komen te staan van de eertijds vanzelfsprekender koppeling met ouderschap (Latten, 2001). In de relatie won de emotionele betekenis, de 'romantische liefde', aan gewicht (Giddens, 1992). De relatie krijgt daardoor ook een meer bilaterale betekenis en minder een publieke (Latten, 2001). "De romantiek, opgevat als verzamelbegrip voor het hele repertoire van het moderne gevoelsleven, drukt voortaan een groter stempel op ieders identiteit dan de burgerlijke motieven van beroep, stand en rang" (Van Stokkom, 1997).

Met voorgaande visie is voorstelbaar dat de teloorgang van burgerlijke motieven ook de waardering voor de 'burgerlijke staat' betreft. Vanwege de opwaardering van de romantiek is het dan ook niet zo dat de sterkere neiging onder jongeren om geen overspel in een relatie te accepteren (Trendbox, 2004a) de restauratie is van traditionele opvattingen over relaties. Uit deze houding van jongeren blijkt juist de nieuwe norm, te weten dat een relatie steeds meer op de bilaterale en emotionele basis is gegrondvest en alleen daaraan bestaansrecht kan ontfangen. Daarmee is ook gelegitimeerd dat de relatie sneller wordt verbroken zodra er scheuren in die emotionele basis komen. In wezen maakt dit relaties lossier van de omringende sociale context.

Frappant is dat ook op het terrein van de arbeidscultuur sommigen een losweking zien van een vastere, meer geïnstitutionaliseerde context. Sennet (2000) meent dat het karakter van de moderne mens wordt beïnvloed door de huidige arbeidscultuur. Deze moderne mens heeft minder binding met werkplek en werkgever, en heeft een onrustige

arbeidshistorie. Hierdoor ontstaat een soort flexibel en volgens Sennet doelloos drijven, volgens hem het meest kenmerkende element van onze moderne westerse samenleving. *"Hoe beslissen wij wat van blijvende waarde is in onszelf, in een samenleving die ongeduldig is, die zich alleen op het moment richt? Hoe kan men doeleinden op een lange termijn nastreven in een economie waarin het alleen om de korte termijn gaat?"*, aldus Sennet. Het is dan ook niet uit te sluiten dat een dergelijke mentaliteitsverandering zich ook manifesteert op het persoonlijke levensterrein van relaties. Voeg daaraan toe dat vrouwen vanwege emancipatie in toenemende mate zijn opgenomen in die moderne economie, dan wordt duidelijk dat een steeds groter deel van de bevolking direct is betrokken bij deze mentaliteitsverandering die op zijn beurt weer bepaalt hoe men met relaties omgaat.

Tussen genoemde effecten van anticonceptie, secularisering, moderne economie (en in verlengde daarvan emancipatie) bestaan duidelijke raakvlakken. Ze leggen alle meer nadruk op het hier en nu (in plaats van later), op maakbaarheid (in plaats van berusting) en op genieten (in plaats van opoffering). Het heeft ertoe geleid dat Nederlanders minder belang zijn gaan hechten aan de traditionele verbanden van gezin, huwelijk en kinderen. Tegelijkertijd zijn ze sterker georiënteerd geraakt op beroep en carrière, op financiële en maatschappelijke zekerheid en op de mogelijkheden om zonder beperkingen te genieten van het leven (Felling et al., 2000). Een dergelijke cultuurverandering kan gevolgen hebben voor de manier waarop mensen omgaan met relaties, kinderen en gezin.

Een uitruil van huwelijksluiting en niet-gehuwd samenwonen kan in deze zin worden gezien. Aan formele voorschriften in de vorm van wettelijke en religieuze arrangementen en bepalingen die eertijds de leefvorm omkaderden, wordt minder waarde gehecht. De eraan gekoppelde verplichtingen kunnen immers worden gezien als beperking van de verlangde individuele vrijheid.

Die veranderende houding betreft ook andere momenten in de demografische levensloop. Informele relaties kunnen immers ook informeel eindigen. En uiteindelijk wil men misschien toch kinderen. Inmiddels worden steeds meer kinderen buiten het huwelijk geboren. Ook hier is de tendens zichtbaar in de richting van loskoppeling van de formele inkadering. De interpretatie van deze ontwikkelingen moet zijn dat blijkbaar niet alleen relatievorming maar ook ouderschap steeds vaker gezien worden als een exclusief persoonlijke aangelegenheid.

De consequenties van relatievorming en ouderschap worden steeds meer beperkt tot het private, soms het individuele domein. Niet verwonderlijk is het dat sinds kort de naamgeving van kinderen van gehuwde ouders wettelijk ook in moeders lijn mogelijk is geworden. Dit past bij een cultuur waarin meer ouderparen niet-gehuwd samenwonen en het kind automatisch de naam van de moeder krijgt, terwijl pas bij erkenning door de vader de mogelijkheid bestaat zijn geslachtsnaam te kiezen. Nu kunnen ook kinderen geboren uit gehuwde ouders de achternaam van de moeder krijgen.

Het is zelfs zo dat de ceremonie van de huwelijksluiting informeler wordt. Zo is het Amsterdamse college van Burgemeester en Wethouders van mening dat de burgers

meer ruimte moeten krijgen bij de invulling van de huwelijksdag (Gemeentelijke Dienstverlening, 2001). Het is sinds kort mogelijk het huwelijk te laten voltrekken door iemand uit de persoonlijke kring die eenmalig als ambtenaar van de Burgerlijke stand mag fungeren, of, bijvoorbeeld, door een bekend persoon die zijn sporen in de wereld van de showbusiness heeft verdiend.

Kortom, de toenemende mate van informalisering in relatie- en gezinsvorming is te zien als weerslag van een toenemende behoefte aan individuele keuzevrijheid. Het is een uitloeiing van de individuele betekenisgeving die in de actuele cultuur zo hoog in het vaandel staat.

Door de toename van informele varianten is geen compleet beeld meer te schetsen van demografisch gedrag indien uitsluitend wordt uitgegaan van traditionele categorieën en transitie zoals die van burgerlijke staat, huwelijksluiting, echtelijke geboorte en echtscheiding. De empirische realiteit van leefvormen valt steeds minder samen met deze traditionele categorieën en transities. De realiteit is diverser, pluriformer. Wanneer twee niet gehuwd samenwonenden met kind hun relatie verbreken, zijn de persoonlijke emotionele consequenties mogelijk dezelfde als bij een gehuwd paar. Maar geldt dat ook voor andere rechten en plichten? Is de biologische vader, hoewel aanwezig, formeel wel altijd als vader van het kind bekend? En: hoe lang was het paar samen? Vanaf wanneer begint men eigenlijk te tellen? Dit is van belang voor mogelijke claims op pensioenrechten.

Van meer algemene aard is de vraag wat de omvang is van het niet-gehuwd samenwonen. Hoe groot is de kans op informele scheiding? Hoeveel ex-gehuwden gaan met een nieuwe partner trouwen of niet-gehuwd samenwonen? Wat kan worden gezegd over de burgerlijke staat van niet-gehuwd samenwonenden en hoe ontwikkelt zich de informele gezinsvorming? Kortom, wat is er op grond van cijfers te signaleren over ontwikkelingen in de informele relatie- en gezinsvorming? Alleen door een goed inzicht hierin is het mogelijk om de betekenis van de nieuwe ontwikkelingen op andere terreinen te overzien, en dit geldt in het bijzonder voor de juridische implicaties.

3. Nieuwe demografie

Ter beantwoording van de laatste vraag is het noodzakelijk te wijzen op een onderscheid naar een drietal aspecten van demografisch gedrag, te weten meetbaarheid, de formele versus informele status van gedrag en nieuwe varianten van demografisch gedrag.

Een huwelijksluiting is meetbaar, maar is in toenemende mate een administratieve transitie geworden. Steeds vaker wordt uitsluitend een wijziging van burgerlijke staat geregistreerd. De transitie betreft steeds minder een feitelijke verandering van huishoudensituatie. De meeste huwendes wonen immers al als niet-gehuwden samen. Om feitelijke transities te meten, is daarom steeds meer de verandering in huishoudensituatie van belang. Deze is af te leiden uit het gezamenlijk voeren van een huishouden op één adres, voorzover dit wordt opgegeven bij de gemeentelijke administratie. Voor de jaren vanaf 1995 kan het CBS de huishoudensituatie baseren op informatie uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA). Daarmee kan het CBS beschrijven hoeveel huishoudens er in Ne-

derland zijn en hoe deze verdeeld zijn over de huishoudentypen, zoals gehuwde paren en niet-gehuwde paren. De huishoudentypen zijn gebaseerd op de plaats die personen binnen een huishouden innemen. In combinatie met de aard van de familierechtelijke betrekking en burgerlijke staat wordt een zevental posities onderscheiden: gehuwd samenwonend, niet-gehuwd samenwonend, eenouder, kind, alleenstaand, overig lid huishouden en andere overigen (niet in particulier huishouden). De categorie niet-gehuwd samenwonend betreft alle burgerlijke staten waarbij de partners niet met elkaar getrouwd zijn. Ook kunnen combinaties worden vastgesteld, zoals het huishouden waarin een van de partners gescheiden is en de ander nooit gehuwd is geweest.

Toch is niet alles meetbaar. Alleen gaan wonen als ongehuwde na vertrek uit het ouderlijk huis is een duidelijk herkenbare en meetbare transitie. Dat geldt ook voor alleen gaan wonen na een echtscheiding. Maar alleen gaan wonen na adrebbewoning met een ander zonder dat er sprake was van een familierechtelijke betrekking maakt de zaak weer moeilijker: was er sprake van niet-gehuwd samenwonen met een partner en is er sprake van een soort scheiding, of betrof het geen partnerrelatie en is een scheiding helemaal niet aan de orde?

Nauwelijks meetbaar zijn emotionele transitie die te maken hebben met relaties. Denk aan het krijgen van een 'vaste' vriend(in) of het onderhouden van een lat-relatie (*living apart together*). Tot nog toe heeft demografisch onderzoek hieraan maar beperkt aandacht gegeven, en het is ook de vraag of dat zou moeten. Een andere vraag is hoe objectief kan worden vastgesteld sinds wanneer een dergelijke relatie bestaat.

De laatste opmerking raakt zeer sterk het tweede aspect van demografisch gedrag: de informalisering. Door uit te gaan van huishoudenposities komen naast formele transitie in toenemende mate de informele transitie in beeld. Ook dit wordt mogelijk gemaakt via detaillering naar de aard van de familierechtelijke betrekkingen (of het ontbreken daarvan) en de burgerlijke staat. Zo kan een paar niet-gehuwd samenwonen en uitbreiding van het huishouden plaatsvinden met een kind (informeel twee-oudergezin) zonder dat formeel sprake is van nieuw vaderschap. Wanneer het paar trouwt of een partnerschapsregistratie aangaat, is sprake van een transitie van een informele naar een formele leefvorm. De feitelijke huishoudensituatie verandert echter niet. Het betreft slechts een administratieve overgang (verandering van burgerlijke staat). Anderzijds kan de administratieve transitie vooruitlopen op een feitelijke transitie: gehuwden die, bijvoorbeeld, reeds eerder wettelijk zijn gescheiden, gaan pas na verloop van tijd apart wonen.

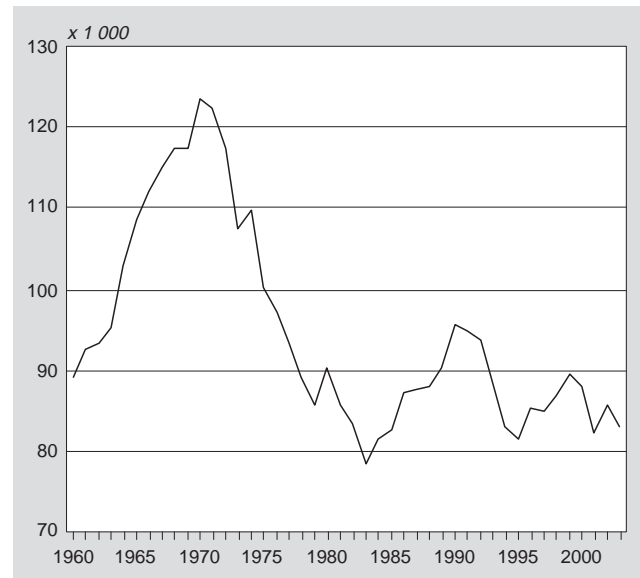
Ten slotte het derde aspect: nieuwe transitie op grond van nieuw gedrag. Te denken valt aan met elkaar gehuwde mannen die beiden eerder gehuwd waren, maar dan met een vrouw; of aan partners die hun huwelijk laten omzetten in een partnerschapsregistratie, om deze vervolgens zonder rechterlijke tussenkomst in een zogenoemde flitsscheiding te laten ontbinden. Meer mogelijkheden van demografische transitie leiden onherroepelijk tot meer variatie in demografisch gedrag.

4. De feiten over trouwen

4.1 Langetermijntrend: minder huwelijken

Sinds 1970 is sprake van een dalende langetermijntrend in het aantal huwelijken dat wordt gesloten (*grafiek 1*). Deze trend is cultureel bepaald en wijst op het veranderend belang dat wordt gehecht aan huwelijksluiting. Kortetermijnfluctuaties indiceren geen wijziging in de langetermijntrend, maar wijzen vooral op de conjunctuurgevoeligheid van demografisch gedrag, zoals dat ook waarneembaar is voor echtscheidingen (Kofi et al., 2001; De Beer, 1993) en geboorten. Een dalend vertrouwen in de economie heeft een dempend effect op het aantal huwelijksluitingen; een stijgend vertrouwen in de economie werkt stimulerend. De conjunctuurgevoeligheid van het huwelijk verwijst ook naar een veranderde sociale functie van de huwelijksluiting. In toenemende mate wonen potentiële huwelijksparen al samen. Een huwelijk is geen voorwaarde meer om te gaan samenwonen. Het paar kan een huwelijksluiting daardoor naar believen uitstellen of vervroegen, afhankelijk van de financiële situatie of de verwachtingen daaromtrent. In tijden van voorspoed trouwen meer paren dan in tijden van getempoed.

1. Aantal huwelijksluitingen, 1960–2003

De conjunctuurgevoeligheid blijkt zich ook voor te doen in het jaar 2003. Het aantal huwelijksluitingen is dan lager dan in 2002. Het pessimisme sinds de millenniumwisseling onder de consumenten manifesteert zich, met enige vertraging, in het aantal huwelijksluitingen in 2003. De extra huwelijken van partners van hetzelfde geslacht die sinds 2001 meetellen in de huwelijksluitingen houden het niveau iets hoger maar kunnen de daling niet verhinderen. In 2001 sloten 2,5 duizend paren van hetzelfde geslacht een huwelijk; in 2003 is dit aantal gedaald naar 1,5 duizend. Zonder de huwelijken van partners van hetzelfde geslacht zouden er in 2003 niet meer dan 81 duizend huwelijken zijn gesloten.

Wat betreft de huwelijken van partners van hetzelfde geslacht is het nog onduidelijk of het 'aanloopeffect' is uitgewerkt. Uitgaande van de situatie in 2003 maken de jaarlijkse huwelijksluitingen van gelijk geslacht circa 2 procent uit van alle huwelijksluitingen.

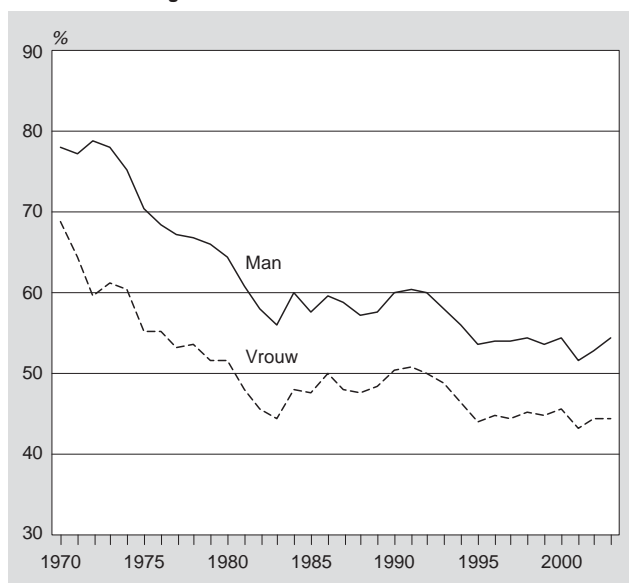
Daarnaast kan ook de samenstelling van de bevolking naar leeftijd een rol spelen bij het jaarlijks aantal huwelijksluitingen. In paragraaf 4.3 wordt hierop ingegaan. Los daarvan geven steeds minder Nederlanders aan dat zij trouwen belangrijk vinden. Onderzoeksbureau Trendbox signaleert dat 68 procent van de Nederlanders in 1992 aangaf trouwen/getrouwd te zijn belangrijk te vinden, tegen 45 procent in 2003 (Trendbox, 2004b). De veranderde houding komt niet alleen terug in het dalende aantal huwelijksluitingen, maar ook in de verminderde kans om ooit te trouwen. De kans om ooit een huwelijk te sluiten is voor mannen gedaald van ruim 90 procent in 1970 tot circa 65 procent in 2003. Voor vrouwen loopt de daling van 95 procent naar 71 procent (De Jong, 1999). Gecombineerd voor mannen en vrouwen betekent dit dat een derde van de bevolking in zijn of haar leven nooit een huwelijk zal sluiten.

4.2 Minder kans op tweede huwelijk

Onder de jaarlijkse huwelijkskandidaten, bevindt zich een groeiend deel personen voor wie het niet de eerste keer is. In 1970 betrof het voor 12 procent van de huwende mannen een tweede of volgende huwelijk. In 2003 was dit opgelopen tot 23 procent. Bij vrouwen is het toegenomen van 8 naar 19 procent. Daarmee vindt er een concentratie van huwelijksluiting plaats bij een kleiner en selectiever deel van de bevolking, te weten degenen die al eens gehuwd waren.

Toch betekent dit niet dat ook de hertrouwkans van allen die ooit gehuwd waren stijgt. Integendeel: in *grafiek 2* is zichtbaar dat de kans van een gescheiden man om opnieuw te trouwen is gedaald van 78 procent in 1970 naar 54 procent in 2003. Onder gescheiden vrouwen daalde deze kans van 69 naar 44 procent. De hertrouwkans van weduwnaars en weduwen daalde ook, van 16 naar 7 procent en van 4 naar 2 procent.

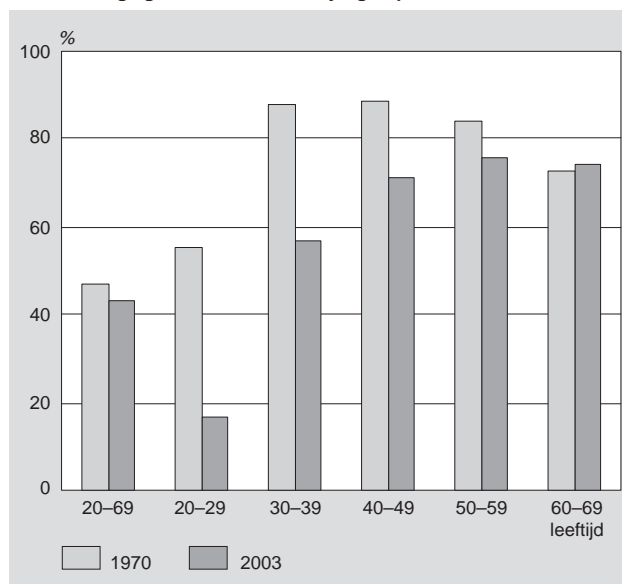
2. Hertrouwkans gescheidenen

4.3 Vooral minder gehuwden op jongere leeftijden

Toch is het aandeel gehuwde personen in de bevolking (*grafiek 3*) maar beperkt afgenomen, van 47 procent (1970) naar 43 procent (2003). Het absolute aantal gehuwde personen is in de jaren zeventig en tachtig zelfs nog gestegen. Sinds de jaren negentig is het gestabiliseerd rond de 7,1 miljoen. Dit betekent niet dat er een einde is gekomen aan de ontwikkeling van het aantal gehuwden. De stabilisatie in het totaalcijfer heeft te maken met het feit dat de omvangrijke geboortegeneraties van vlak na de Tweede Wereldoorlog (die in hun jonge jaren bijna allemaal trouwden) ouderen zijn geworden. Anderzijds zijn er, vanwege de kleinere geboortegeneraties uit de jaren zeventig en tachtig, juist minder jongeren. Het zijn deze jongeren die minder vaak (en op hogere leeftijden) trouwen dan de oudere generaties. De combinatie van deze ontwikkelingen maakt dat grotere aantallen ouderen, van wie de kans om gehuwd te zijn groter is, en lagere aantallen jongere generaties, die minder vaak gehuwd zijn, elkaar compenseren in het aantal gehuwden.

3. Percentage gehuwden naar leeftijdsgroep, 1970 en 2003

Door dit generatie-effect zijn de veranderingen in het aandeel van het totaal aantal gehuwden in het bevolkingstotaal niet zichtbaar. De veranderingen worden echter wel duidelijk als de ontwikkeling in het aandeel gehuwden op jongere leeftijden (20-29 jaar, 30-39 jaar) en op oudere leeftijden (60-69 jaar) wordt vergeleken.

In 1970 was van de twintigers 55 procent gehuwd, tegen 17 procent in 2003. Bij de dertigers laat de ontwikkeling een daling zien van 88 naar 57 procent. Hoe ouder de leeftijdscategorie, hoe geringer de daling in de beschreven periode is geweest. Onder de zestigers was zelfs helemaal geen sprake van daling. Dat het aandeel gehuwden onder de zestigers net als in 1970 circa 70 procent was, betekent echter niet dat zich bij de zestigers geen ontwikkelingen hebben voorgedaan. In feite is sprake van twee tegengestelde trends. Zo is het aandeel nooit-gehuwde zestigers ten opzichte van 1970 gedaald tot 6 procent, maar is het aandeel gescheidenen juist sterk opgelopen. Met andere

woorden, het aandeel zestigers dat ooit gehuwd is geweest, is juist opgelopen, tot 94 procent. Dat dit niet tot uiting komt in het percentage gehuwde zestigers, komt vooral door een stijging van de ooit-gehuwde zestigers die gescheiden zijn. Het aandeel gehuwden onder de zestigers kan dan toch weer uitkomen op 70 procent. Wel kan hieruit worden afgeleid dat een verdere daling in het aandeel gehuwde zestigers pas de komende decennia zichtbaar kan worden, wanneer deze generaties, die in hun jeugd massaal trouwden, worden vervangen door de generaties van wie nog maar twee op de drie ooit zullen trouwen. Het aandeel gehuwde zestigers zal dan aanzienlijk lager uitkomen omdat een groter deel nooit gehuwd is geweest en een groter deel als 'ooit gescheiden' door het leven zal gaan.

4.4 Minder gehuwden door uitstel, afstel en echtscheiding

Naast 7,1 miljoen gehuwden vormden in 2003 de ongehuwden met 7,3 miljoen een vrijwel even omvangrijke categorie. In het laatste cijfer worden kinderen echter meegeteld. Als de 0–19-jarigen niet worden meegeteld, slinkt het aantal ongehuwden met circa de helft tot 3,4 miljoen, overwegend (3,2 miljoen) 20–64-jarigen.

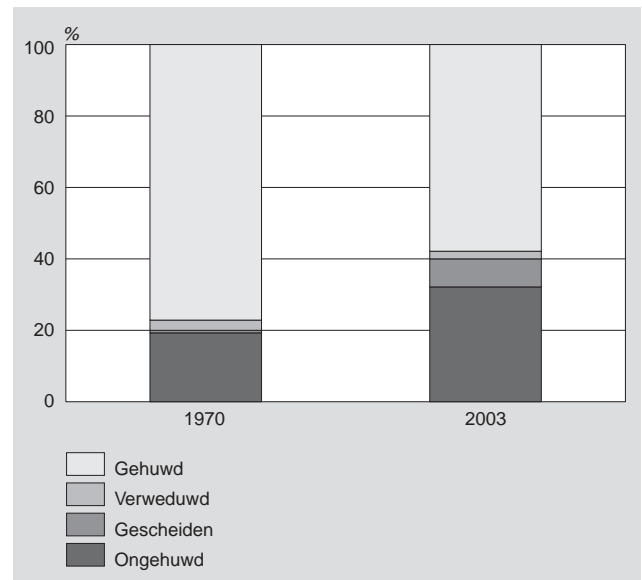
Onder 65-plussers, generaties waarin vrijwel iedereen trouwde, zijn er nauwelijks ongehuwden. Uiteraard is onder ouderen het aandeel verweduwen hoog.

Het aandeel gehuwden onder de 20–64-jarigen is tussen 1970 en 2003 gezakt van 77 naar 58 procent. Dit komt ten eerste doordat jonge mensen vaker eerst alleen gaan wonen en daardoor later met een partner een huishouden vormen.

Ten tweede wordt de laatstgenoemde stap steeds minder gecombineerd met een huwelijksluiting. Van de bijna 70 procent van de bevolking die ooit trouwt, zal de meerderheid daarvoor hebben samengewoond. Het huwelijk volgt meestal op een fase van niet-gehuwd samenwonen. De gemiddelde leeftijd voor een eerste huwelijk is sinds 1960 voor mannen gestegen van 25 naar 32 jaar, en voor vrouwen van 23 naar 29 jaar. Een eerste huwelijk is duidelijk iets voor dertigers geworden. Het overgrote deel van de 30 procent van de bevolking die nooit zal trouwen, blijft definitief niet-gehuwd samenwonen of verbreekt de relatie. Slechts enkele procenten hebben nooit een partner. Gecombineerd met het uitsteleffect draagt ook deze levensloop ertoe bij dat gemiddeld in de bevolking meer jaren als ongehuwde worden doorgebracht. Uitstellers en afstellers zorgen er samen voor dat het aandeel ongehuwden onder de 20–64-jarigen tussen 1970 en 2003 is gestegen van 19 procent naar 32 procent (*grafiek 4*).

De derde belangrijke oorzaak van een dalend aandeel gehuwden is echtscheiding. Zowel een stijging van het aandeel personen dat een bestaand huwelijk heeft verbroken, als een afgenomen neiging om na scheiding te hertrouwen, is de verklaring voor het lagere aandeel gehuwden. Mede door deze ontwikkelingen is de afgelopen drie decennia het aandeel gescheidenen gestegen van 1 naar 8 procent. Dit stijgingstempo is indicatief voor de toename van het aantal relatieverbrekingen (zie paragraaf 7). Bedacht moet worden dat het percentage gescheidenen op enig moment geen informatie geeft over de mate waarin

4. Bevolking van 20–69 jaar naar burgerlijke staat, 1970 en 2003

personen kans lopen ooit te scheiden. De kans op echtscheiding of relatieverbreking gedurende de levensloop ligt duidelijk hoger dan een statische opname suggereert (Latten, 2003). Het aandeel personen onder de 20–64-jarigen dat weduwe of weduwnaar is, is zelfs gezakt van 3 naar 2 procent.

Gerekend over de gehele bevolking van 20 jaar en ouder waren er in 2003 880 duizend weduwen/weduwnaar en 939 duizend gescheidenen. In de volwassen bevolking zijn er per zeven gehuwden dus ruim drie ongehuwden, bijna één gescheidene en bijna één verweduwd persoon.

Overigens betekent 'gehuwd zijn' niet vanzelfsprekend dat men ook samenleeft met de huwelijkspartner. Zo kan het paar feitelijk niet meer samen zijn, maar is de burgerlijke staat nog niet aangepast. Vaak zit er een flinke periode tussen het verbreken van een relatie en het daadwerkelijk uitspreken van een echtscheiding. Uit een analyse van Steenhof en Harmsen (2002) blijkt dat meer dan de helft van de gehuwde paren die in 2000 uit elkaar gingen en op 1 januari 2001 niet meer bij elkaar woonden, nog steeds gehuwd waren. Als er kinderen bij echtscheidingen betrokken zijn, ontstaat er dan een eenoudersituatie waarbij de alleenstaande ouder dus gehuwd is. Uit onderzoek van Schapendonk-Maas (2002) blijkt dat in bijna één op de tien autochtone eenoudergezinnen de ouder gehuwd is. In paragraaf 7 wordt hierop nader ingegaan. Daarnaast waren er in Nederland in 2003 bijna 80 duizend gehuwde personen die, om wat voor reden dan ook, alleen woonden.

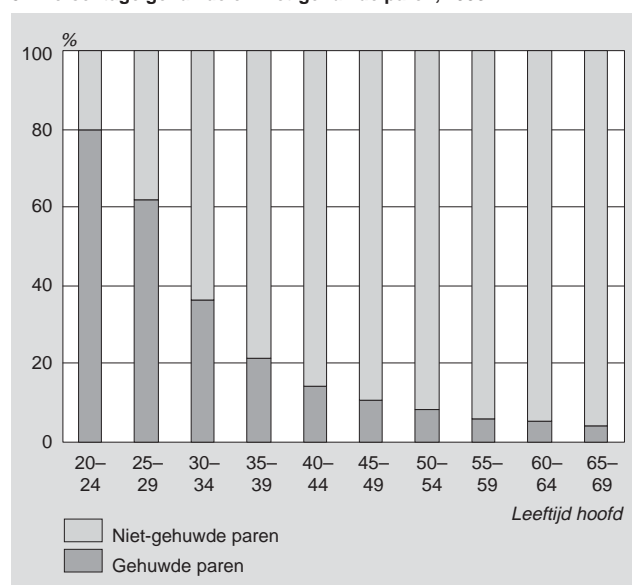
5. De feiten over niet-gehuwd samenwonen

5.1 Niet-gehuwd samenwonen voor vrijwel iedereen een optie

Vergeleken met 1995, het eerste jaar waarvoor gedetailleerde vergelijkbare gegevens voor samenwoners beschikbaar zijn, is het aantal niet gehuwde paren tot 2003 fors gestegen, van ruim 500 duizend naar ruim 700 duizend.

Daarentegen is het aantal gehuwde paren in dezelfde periode licht afgenomen, van 3 437 duizend naar 3 425 duizend. De niet-gehuwde paren maken inmiddels 17 procent uit van alle paren.

5. Percentage gehuwde en niet-gehuwde paren, 2003

Van de allerjongste paren zijn de meeste niet gehuwd (grafiek 5). Onder 30–34-jarigen geldt dit voor bijna vier op de tien paren. Op hogere leeftijden is het aantal ongehuwde paren lager. Dit komt onder meer doordat veel samenwonenden na verloop van tijd, als ze nog bij elkaar zijn, alsnog trouwen. Toch is onder de 40–44-jarigen één op de zeven paren een niet-gehuwd paar. Hierbij speelt ook het feit dat er vaker sprake is van paren van wie één of beide partners al eens gehuwd is geweest of heeft samengewoond een rol. Verder gaat het om generaties waarvan een groot deel al getrouwd was voordat het samenwonen zich begon te verspreiden. Onder de huidige vijftigers, die in de jaren zeventig twintigers waren, kwam het niet-gehuwd samenwonen weinig voor.

Niet-gehuwd samenwonen begon pas in de jaren zeventig. De diffusietheorie van Rogers veronderstelt een patroon van verspreiding vanuit een innoverende kleine bevolkingsgroep via een iets grotere groep van *early adopters* naar een *early majority* en ten slotte naar een *late majority* (Rogers, 1983; De Feijter, 1991a, 1991b; Latten, 1992). Zo kwam het niet-gehuwd samenwonen eerst vooral voor onder een selectieve laag van hoogopgeleide, progressieve en niet-religieuze jongeren om zich van daaruit te verspreiden naar een meerderheid van de bevolking. Nog begin jaren zeventig had van elke tien 20–24-jarigen die gingen trouwen maar één ooit samengewoond. Meestal trouwde men 'vanuit huis'. In de jaren negentig had al circa driekwart van de 20–24-jarigen die gingen trouwen eerder samengewoond.

In 2000 hadden negen op de tien 25–29-jarige bruiden al samengewoond met hun huwelijkspartner (De Jong, 2000). Na ruim dertig jaar van normverandering trouwt nog slechts een klein deel van de jongeren 'vanuit huis'. Zij zijn veelal allochtoon en/of orthodox gelovig. Jongeren wonen nu eerst een tijdje alleen of gaan eerst samenwonen.

Als het bovenstaande wordt gecombineerd met het feit dat uiteindelijk circa zeven op de tien vrouwen ooit in hun leven zullen trouwen, kan daaruit worden afgeleid dat ruim zes op elke tien vrouwen voorafgaand aan dat huwelijk ook niet-gehuwd zal hebben samengewoond. Daarnaast is bekend dat slechts enkele procenten van alle vrouwen in hun leven altijd alleen zullen blijven. Bijna drie op de tien vrouwen zullen dus weliswaar niet trouwen, maar ook niet altijd alleen blijven. De conclusie moet zijn dat circa negen op de tien vrouwen ooit in hun leven niet-gehuwd zullen samenwonen, een aanmerkelijk hoger cijfer dan de kans om ooit te trouwen. Voor mannen is er sprake van een graduëel verschil, maar de tendens komt op hetzelfde neer. Niet-gehuwd samenwonen is daarmee voor vrijwel iedereen een optie, al is het maar eens in het leven.

Dat het aantal huwelijken afneemt en minder belang wordt gehecht aan trouwen, betekent dus niet dat een oud ideaal van een relatie verdwijnt. Integendeel, binnen een culturele ontwikkeling waarin de nadruk ligt op het hyperindividuele, het authentieke en het oprechte (een emotiecultuur), past dat een relatie waarde heeft zonder dat deze van buitenaf wordt bekrachtigd. Het is de inhoudelijke satisfactie van de relatie zelf die het bestaansrecht garandeert. Men kiest er vaker voor een relatie (tijdelijk) anders vorm te geven dan via een huwelijk, te weten losser van de controlerende werking van overheid of godsdienstige voorschriften. Overigens laat van de paren die trouwen ruim de helft het burgerlijk huwelijk vergezellen van een kerkelijk huwelijk (Bruid en Bruidegom Magazine Marktonderzoek, 2003). Aangezien uiteindelijk twee derde van de bevolking ooit een huwelijk zal sluiten, is hieruit af te leiden dat circa een derde van de bevolking nog kiest voor een kerkelijk huwelijk.

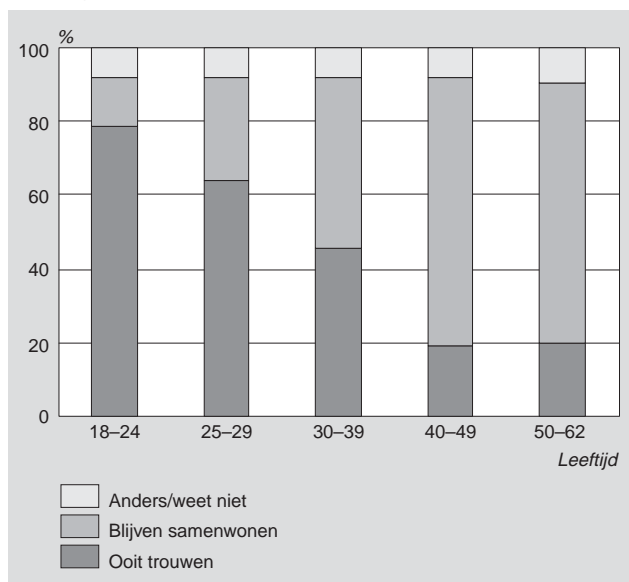
5.2 Niet-gehuwd samenwonen in latere levensfase vaker definitief

Van alle niet-gehuwd samenwonenden tot 62 jaar verwacht de helft ooit nog te zullen trouwen. Eén op de tien weet het niet of wil iets anders, en vier op de tien denken niet te trouwen. De toekomstverwachting is sterk afhankelijk van de levensfase. Zo wil 80 procent van de 18–24-jarige niet-gehuwd samenwonende vrouwen in de toekomst trouwen (grafiek 6). Onder samenwoners van eind twintig is het aandeel dat verwacht te trouwen nog maar 64 procent. Rond deze leeftijd kiezen drie op de tien samenwoners ervoor om blijvend ongehuwd samen te wonen.

Voor samenwonende vrouwen van 40 jaar of ouder is het beeld omgekeerd. Niet meer dan één op de vijf 40-plussers verwacht ooit nog te trouwen. Bijna driekwart kiest voor samenwonen als blijvende vorm (De Graaf, 2004).

Op jonge leeftijd beschouwt de meerderheid een niet geformaliseerde relatievorm dus als een tijdelijke situatie. Samenwoners in een latere levensfase beschouwen in meerderheid de informele vorm als een blijvende optie. Uiteraard kan dit te maken hebben met het relatieverleden. In de meerderheid (55 procent) van de niet-gehuwde stellen, van wie de vrouw 40–62 jaar oud is, is minstens één partner gescheiden. Voor een deel is de geringere belangstelling voor een huwelijk in de latere levensfase ook een

6. Niet-gehuwde paren naar voornemen om te trouwen, 2003

selectie-effect. Het betreft in dit geval de minderheid die al op jonge leeftijd niets zag in een huwelijk en voor wie dit ook op latere leeftijd nog geldt.

Los van levensfase of leeftijd zeggen zeven à acht op de tien mannen en vrouwen die ongehuwd willen blijven dat trouwen niets toevoegt aan de relatie (*staat 1*). Men zou dit laatste kunnen interpreteren als bevestiging van de veronderstelling dat in toenemende mate een relatie zijn waarde ontleent aan de inhoudelijke, emotionele betekenis voor de partners. Ook de antwoorden 'partner wil niet trouwen', 'men wil niet gebonden zijn' of 'men is principieel tegen trouwen' passen hierbij.

Staat 1
Niet-gehuwde samenwoners die niet willen trouwen, naar reden

	Mannen	Vrouwen
	%	
Principieel tegen huwelijk	14	8
Trouwen voegt niets toe	79	73
Niet gebonden zijn	11	13
Partner wil liever niet trouwen	19	26
Verwacht/wenst geen kinderen	17	19
Totaal (abs.= 100%)	228	240

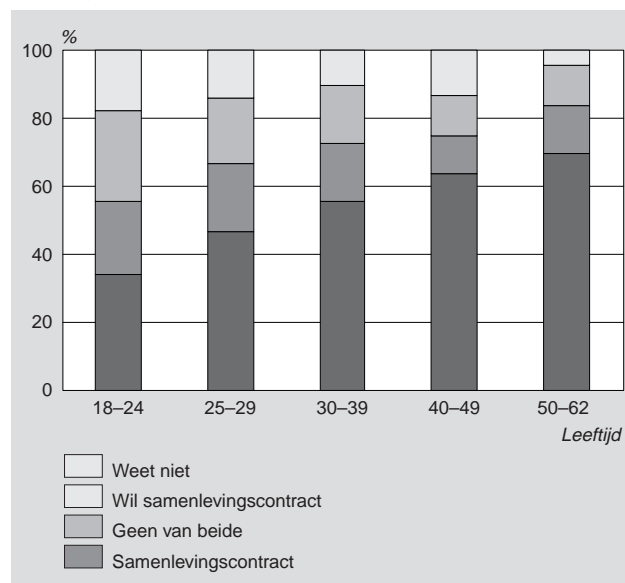
N.B. Respondenten konden meerdere redenen noemen. Daarom tellen de percentages per kolom niet op tot 100.

5.3 Contract in plaats van huwelijk

Toch is het niet zo dat degenen die niet willen trouwen ook helemaal willen afzien van enige vorm van onderlinge afspraak, waarschijnlijk omdat in veel publiek- en privaatrechtelijke wetgeving een samenlevingscontract is vereist om in aanmerking te komen voor bepaalde begunstigende gevolgen. De meesten kiezen voor een contract, opgesteld door een notaris. Uit het Onderzoek Gezinsvorming 2003 van het CBS kan worden opgemaakt dat van alle niet-gehuwd samenwonende paren ruim de helft een samenlevingscontract heeft afgesloten. Partnerschapsregistratie komt relatief weinig voor en informatie hierover kan daar-

om niet worden afgeleid uit de onderzoeksgegevens van het Onderzoek Gezinsvorming. Eén op de zes niet-gehuwde paren is van plan een contract af te sluiten, en eveneens een zesde twijfelt. Al met al kiest daarmee een ruime meerderheid ervoor om afspraken vast te leggen in een contract. Toch heeft één op de zes paren helemaal géén plannen om de relatie op enige manier formeler te maken. Deze paren hebben blijkbaar geen behoefte om iets vast te leggen. Dit geldt vooral voor jonge paren. Naarmate de niet-gehuwde samenwoners ouder zijn, kiezen zij vaker voor een samenlevingscontract. Zij zijn vaak niet meer van plan te trouwen en zien het niet-gehuwd samenwonen als definitieve situatie.

7. Niet-gehuwde paren naar verbintenis, 2003

5.4 Niet-gehuwd samenwonenden: de schone schijn van burgerlijke staat

Aangezien het niet-gehuwd samenwonen verwijst naar een gemeenschappelijk huishouden van partners die niet met elkaar gehuwd zijn, is de samenhang met de burgerlijke staat van elk der partners niet altijd eenduidig. De burgerlijke staat verwijst soms meer naar de levensloop voorafgaand aan de actuele relatie dan naar de actualiteit. Er kunnen zich, uitgaande van vijf burgerlijke staten (ongehuwd, gehuwd, gescheiden, verzuimd, geregistreerd partnerschap), bij paren meerdere combinaties van burgerlijke staat voordoen. Zo kan een niet-gehuwd samenwonend paar bestaan uit een gescheiden vrouw en een weduwnaar, of uit een gescheiden man die samenwoont met een gescheiden vrouw. Een gehuwde hoeft niet samen te wonen met de partner met wie hij of zij is gehuwd, maar kan samenwonen met een andere partner. De mate waarin diverse combinaties van burgerlijke staten voorkomen, wijst op divergentie tussen een typering op basis van burgerlijke staat en familierechtelijke betrekking en een typering op basis van de feitelijke huishoudenssituatie. Anders gezegd, er is een toenemend verschil tussen formele burgerlijke status en de informele empirische realiteit van de actuele leefvorm. In *staat 2* is een overzicht van de combinaties weergegeven zoals ze in 2003 voorkwamen.

Staat 2

Niet gehuwde paren naar wederzijdse burgerlijke staat, 2003

	x 1 000
Beide nooit gehuwd	494
Minstens één partner gescheiden waarvan	189
gescheiden x nooit gehuwd	100
gescheiden x gescheiden	67
gescheiden x verweduwd	18
gescheiden x gehuwd	4
Minstens één partner verweduwd waarvan	21
verweduwd x nooit gehuwd	11
verweduwd x verweduwd	9
verweduwd x gehuwd	1
Eén partner gehuwd x nooit gehuwd	8
Beide in partnerschap	13
Totaal paren	727

Er zijn ruim 700 duizend niet-gehuwde paren, waaronder bijna een half miljoen paren die bestaan uit twee nooit gehuwde personen. Dit sluit niet uit dat ze eventueel eerder niet-gehuwd hebben samengewoond met een andere partner van wie ze informeel zijn gescheiden.

Verder zijn er 189 duizend paren van wie minstens één van de partners formeel gescheiden is. Onder deze paren zijn er 67 duizend van wie beide partners gescheiden zijn; 18 duizend paren bestaan uit een gescheiden persoon die met een verweduwde persoon samenwoont, en 4 duizend paren bestaan uit een van echt gescheiden persoon die samenwoont met iemand die nog gehuwd is met een ander. Per saldo maken 256 duizend gescheiden personen deel uit van een niet-gehuwd samenwonend paar. Uitgaande van 939 duizend gescheidenen in 2003 kan worden geconcludeerd dat op enig moment ruim een kwart van de gescheidenen niet-gehuwd samenwoont.

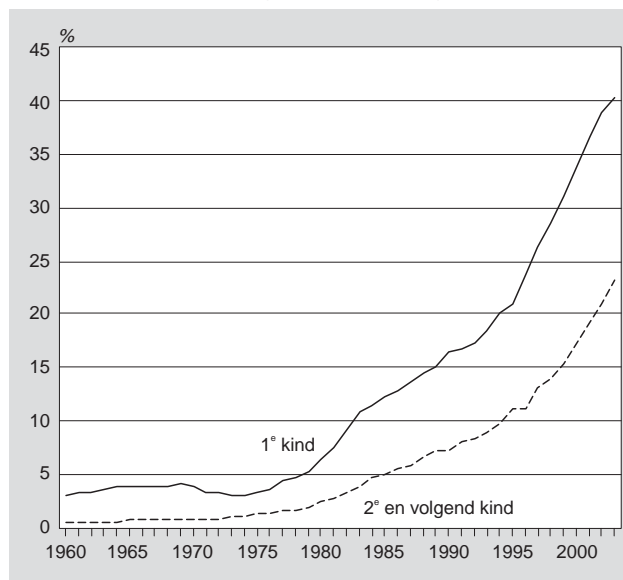
Het aantal verweduwden dat niet-gehuwd samenwoont is minder groot: 38 duizend van de 880 duizend verweduwden wonen niet-gehuwd samen. Dit komt neer op één op de 25 verweduwden. Verder zijn er nog 8 duizend gehuwden die niet met hun huwelijkspartner maar met een andere, nooit gehuwde partner samenwonen.

Het aantal paren in partnerschap is beperkt. In totaal zijn er circa 13 duizend partnerschappen. Daarbij moet er rekening mee worden gehouden dat een groot deel van het aantal partnerschappen zeer tijdelijk is, omdat permanent enkele duizenden paren deze variant kiezen als een tussenstap op weg naar een echtscheiding (flitsscheiding, zie paragraaf 7.1).

6. Informeel ouderschap in opmars

Nog maar enkele decennia geleden was het huwelijk de genormeerde voorwaarde voor ouderschap. Dat een kind buiten het huwelijk werd geboren, kwam maar weinig voor. In 1960 was niet meer dan één op de dertig eerste kinderen niet-echtelijk. Het ging dan vaak om pasgeborenen van jonge, alleenstaande en laagopgeleide vrouwen die ongewenst zwanger werden (Alders en De Graaf, 2001). Vanwege de ongehuwde staat van de moeder werd nogal eens afstand gedaan van het kind.

8. Aandeel buitenechtelijke geboorten naar rangnummer, 1960–2003

Sindsdien is het aantal niet-echtelijk geboren kinderen fors toegenomen. Tegenwoordig komen niet-echtelijke kinderen doorgaans ter wereld als kind van niet-gehuwd samenwonenden die bewust kiezen om de gezinsfase te starten buiten een formeel kader. Een groeiend deel van de niet-gehuwd samenwonenden ziet de komst van een kind niet langer als reden om te trouwen. Daarom zijn het nu, behalve zeer jonge moeders, ook vaker goed opgeleide oudere moeders met een partner die een niet-echtelijk kind krijgen (Alders en De Graaf, 2001). De schande van vroeger behoort daarmee vrijwel tot het verleden.

Aan het percentage niet-echtelijk geboren kan men afmeten in hoeverre de diffusie van de niet-echtelijke geboorte is doorgedrongen. Inmiddels is 40 procent van de pasgeborene eerste kinderen niet-echtelijk. Daarmee verkeert het huwelijk als voorwaarde voor ouderschap duidelijk in een vergevorderde fase van erosie. In termen van het diffusieproces, volgens Rogers, heeft het loslaten van de norm dat de gehuwde staat voorwaarde is voor ouderschap inmiddels de *early majority* bereikt. De grotere neiging om kinderen te krijgen zonder gehuwd te zijn, wil overigens niet zeggen dat men vervolgens ook definitief afziet van een koppeling van ouderschap met huwelijk. Een deel van die ouderparen trouwt namelijk alsnog vóór de komst van het tweede kind.

Van de tweede en volgende kinderen was in 2003 nog steeds 23 procent niet-echtelijk. Opmerkelijk is desondanks dat ook het percentage tweede en volgende kinderen met niet-gehuwde ouders in de periode 1995–2003 relatief sterk is toegenomen. Men kan dit zien als indicatie dat ook de norm om niet-gehuwd te blijven zich versneld verspreidt, ook als verdere gezinsuitbreiding volgt. Daarmee is de informalisering van ouderschap terecht gekomen in een fase waarin de totale gezinsvorming onderwerp van diffusie is geworden. Ook het informele tweede kind heeft daarmee inmiddels een fase bereikt waarin de *early majority* dit als norm begint te hanteren.

Met de uitbreiding tot het krijgen van kinderen is het niet-gehuwd samenwonen meer geworden dan uitsluitend een proefhuwelijk. Het niet-gehuwd samenwonen strekt zich uit

tot in de gezinsfase zelf. Dit aspect versterkt de indicaties voor het afnemend belang van de formele bevestiging van de relatie- en gezinsvorming. Niet alleen de relatievorming, ook de gezinsvorming wordt steeds meer als een privé-aangelegenheid gezien, die individueel en persoonlijk wordt geregeld. Consequentie is dat formele regelingen, zoals die betreffende vaderschap, daarmee minder vanzelfsprekend worden. Inmiddels is bij een fors deel van de pasgeborenen volgens de GBA bij geboorte de vader administratief onbekend. In de meeste gevallen wordt de administratieve onbekendheid van de vader alsnog aangepast via formele erkenning van het kind door de vader en, eventueel daaropvolgend, een huwelijksluiting. Toch zal dat niet in alle gevallen zo verlopen, met alle consequenties vandien. Zou bijvoorbeeld een biologische vader zijn kind niet formeel erkend hebben voordat hij met de moeder trouwt, dan zou de biologische vader formeel als stiefvader te boek staan.

Los van het punt van erkenning of wettiging na geboorte van het kind is, over alle paren gerekend, het absoluut aantal informele twee-oudergezinnen (niet-gehuwd samenwonende paren met thuiswonende kinderen) tussen 1995 en 2003 bijna verdrievoudigd. Het aantal formele twee-oudergezinnen (echtparen met kinderen) is daarentegen afgenomen.

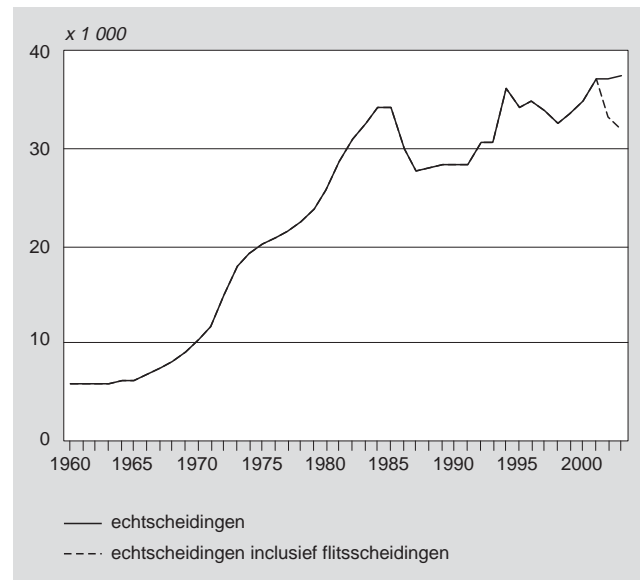
In 2003 was 10 procent van de twee-oudergezinnen een gezin van een niet-gehuwd ouderpaar. In 1995 was dit 4 procent. Zowel bij de formele als bij de informele gezinnen gaat het niet alleen om biologische ouderparen. Er kan ook sprake zijn van informele of formele stiefgezinnen. Los daarvan kan ook via deze benadering worden vastgesteld dat op het punt van gezinsvormen sprake is van een verdergaande sterke ontwikkeling richting informalisering, waardoor sprake is van het loskoppelen van ouderschap en daaraan gekoppelde rechten en verplichtingen, bijvoorbeeld uit vastgelegde familierechtelijke betrekkingen.

7. Verbroken relaties

7.1 Aantal informele scheidingen overstijgt echtscheidingen

Echtscheiding staat in contrast met de opvatting over eeuwige trouw. Als het gaat om trouw luidt de officiële wettelijke tekst bij een huwelijksluiting dat 'echtgenoten elkander getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd zijn.' (Artikel 81 *Burgerlijk Wetboek*). De tekst bevat geen expliciet tijdspectief en benadrukt vooral het accepteren van diverse duidelijk geformuleerde verplichtingen. Sinds de jaren ze-

9. Aantal echtscheidingen, 1960–2003

ventig hebben blijkbaar steeds minder paren hun relatie geformaliseerd binnen het kader van deze wettelijke verplichtingen. Men ging immers niet-gehuwd samenwonen. Voorzover men de huwelijks verplichtingen wél is aangegaan, hebben steeds meer paren die verplichtingen *de facto* als tijdelijk geïnterpreteerd.

Het aantal echtscheidingen is vooral in de jaren zeventig sterk gestegen. Thans eindigen circa drie op de tien huwelijken in een echtscheiding. In 1970, het topjaar voor de huwelijksluitingen, waren er in Nederland nog maar 10 duizend echtscheidingen, vijf jaar later was dit aantal verdubbeld tot 20 duizend. Een van de opvallende momenten van toename van het aantal echtscheidingen was de introductie van de Bijstandswet, waardoor de kostwinnersrol van de man kon worden vervangen door kostvoorziening vanwege de overheid. Daarna volgde een geleidelijker stijging tot halverwege de jaren tachtig. In 2001 is het aantal echtscheidingen uitgekomen op een nieuw record van 37 duizend. In januari 2002 waren er zelfs meer echtscheidingen dan huwelijken. Toch is in 2002 het aantal formele echtscheidingen afgenomen tot 33 duizend. Deze daling geeft echter een vertekend beeld van het aantal huwelijken dat eindigt met een ontbinding door scheiding. Er is namelijk een nieuwe, informele route ontstaan om van echt te scheiden: de flitscheiding.

Flitscheidingen zijn echtscheidingen in twee stappen. Gehuwden laten hun huwelijk omzetten in een geregistreerd partnerschap met als doel deze daarna op korte termijn te

Staat 3
Aantal informele en formele gezinnen

	1995	2003
	<i>x 1 000</i>	
Niet-gehuwd paar met kinderen	78	214
Echtpaar met kinderen	2 012	1 879
Totaal	2 090	2 093

ontbinden (Alders en Steenhof, 2003). Deze echtscheidingen komen dus niet in de statistiek als echtscheiding naar voren. Daarom lijkt het alsof in 2002 het aantal ontbonden huwelijken ten opzichte van 2001 is afgenomen. Telt men echter echtscheidingen en flitsscheidingen bij elkaar op, dan is er in 2002 opnieuw sprake van 37 duizend ontbonden huwelijken.

De beschikbare voorlopige cijfers voor 2003 laten zien dat het aantal flitsscheidingen verder is toegenomen en dat het aantal officiële echtscheidingen opnieuw is afgenomen. In totaal handhaafde het aantal ontbonden huwelijken zich in 2003 op het niveau van 2002. Blijkbaar is het zo dat het publiek er vaker voor kiest het huwelijk sneller te laten ontbinden zonder tussenkomst van een rechter. Evenals de neiging om relatievorming vaker zonder overheid te regelen maar met een samenlevingscontract bij de notaris, kan ook de flitsscheiding worden gezien als een uiting van een toenemende neiging om alles wat met relaties te maken heeft vaker buiten de overheid om te regelen. De ontbinding van het huwelijk verloopt dan meer als een bilaterale aangelegenheid van de twee 'exen', met die kanttekening dat registratie van de beëindiging van het geregistreerd partnerschap nog steeds tussenkomst van de overheid vereist.

In kwantitatief opzicht belangwekkender dan de informele flitsvariant is het aantal informele scheidingen: de verbroken relaties van niet-gehuwd samenwonenden. Met de toename van het niet-gehuwd samenwonen groeit uiteraard ook het aantal scheidingen van deze soort. Uit diverse onderzoeken is bekend dat de kans op relatieverbreking bij deze groep hoger ligt dan bij gehuwden. Uit het Onderzoek Gezinsvorming 1998 is bekend dat de kans op verbreking van een relatie bij niet-gehuwd samenwonenden twee keer zo groot is als bij gehuwden. Van de vrouwen die begin jaren negentig gingen samenwonen was 18 procent binnen vier jaar uit elkaar, van de gehuwden was dit 9 procent.

Aangezien niet-gehuwd samenwonenden hun relatie niet formeel laten vastleggen, is het aantal scheidingen van deze paren niet zonder meer bekend. Waar niets formeel is verbonden, kan formeel ook niets worden ontbonden. Bij niet-gehuwde personen op één adres is uit de GBA niet altijd op te maken of er sprake is van een samenwoonrelatie. Zowel de omvang van de groep niet-gehuwd samenwonenden als de omvang van degenen die in een bepaald jaar de betreffende relatie verbreken, moet daarom worden geschat. De huishoudenstatistiek van het CBS vormt de basis voor de schatting van het aantal ex-samenwoners. Steenhof en Harmsen (2002) laten zien dat er naast jaarlijks circa 35 duizend echtscheidingen naar schatting minimaal 60 duizend informele scheidingen van niet-gehuwd samenwonenden plaatsvinden. Het jaarlijkse aantal echtscheidingen en scheidingen van niet-gehuwd samenwonenden komt daarmee op ruim 100 duizend. Elk jaar opnieuw beëindigen ruim 200 duizend niet-gehuwde personen dus het huishouden dat ze met hun partner voeren.

7.2 Burgerlijke staat van alleenstaande ouders

De groei van het aantal niet-gehuwd samenwonenden die uit elkaar gaan en het aantal samenwonenden met kinde-

ren leidt ertoe dat er meer eenoudergezinnen ontstaan door verbreking van samenwoning van niet-gehuwde oudersparen. Dit zal een stimulerend effect hebben op het aantal eenoudergezinnen met een nooit-gehuwde moeder.

De ruim 400 duizend eenouderhuishoudens in ons land vertonen een grote variëteit aan burgerlijke staten. Ongeveer vijf op de tien alleenstaande ouders zijn van echt gescheiden, bijna één op de tien is gehuwd en twee op de tien zijn verweduwd.

Twee op de tien alleenstaande ouders zijn nooit gehuwd geweest. Voor een deel zijn dit voormalige niet-gehuwde samenwoners.

Onder Surinaamse en Antilliaanse eenouderhuishoudens komen relatief veel ongehuwde vrouwen voor: twee op de drie alleenstaande Antilliaanse moeders is nooit gehuwd geweest (Schapendonk-Maas, 2002). Kenmerkend voor de Surinaamse en Antilliaanse bevolkingsgroepen is het Caribisch patroon van relatie- en gezinsvorming. Moeders vormen de vaste spil in het gezin, vaders zijn vaak slechts tijdelijk aanwezig. Informeel scheiden en het niet-gehuwde moederschap komen veel voor.

Frappant is dat een soortgelijk patroon bij autochtonen zichtbaar wordt, veroorzaakt door emancipatorische condities. Economisch onafhankelijke, zelfstandige vrouwen zullen minder snel trouwen en eerder een relatie verbreken. Uiteraard kan deze ontwikkeling bijdragen aan een groei van het aantal informele stiefgezinnen. Een actuele eenoudersituatie sluit immers niet uit dat men later, eventueel met een andere partner dan de vader van het kind, niet-gehuwd gaat samenwonen. Vooral nog zijn deze ontwikkelingen nauwelijks gekwantificeerd. In termen van kansen om ooit niet-gehuwde alleenstaande ouder of niet-gehuwd samenwonende stiefouder te zijn, is er echter zonder twijfel sprake van een toename.

Overigens kan het verrassend grote aantal gehuwde alleenstaande ouders (bijna één op de tien) verwijzen naar een tijdelijke situatie, die duurt tot de echtscheiding is afgehandeld. Voor een deel heeft het voorkomen van getrouwde alleenstaande ouders echter ook te maken met de levensloop in allochtone bevolkingsgroepen. Vooral Turkse en Marokkaanse alleenstaande ouders blijken gehuwd te zijn. Dit geldt voor één op de drie Turkse alleenstaande moeders. Het is mogelijk dat de partner in het buitenland woont, hetzij omdat de partner nog moet arriveren, hetzij omdat de partner weer is teruggekeerd. Maar het is evenmin uit te sluiten dat het in een aantal gevallen gaat om verlating of verstoting.

7.3 Scheidingskinderen

Bij het jaarlijks aantal echtscheidingen zijn in de helft van de gevallen minderjarige kinderen betrokken. Jaarlijks gaat het om circa 35 duizend minderjarige kinderen. Ongeveer één op de vier kinderen heeft in de jaren na de echtscheiding geen contact met de vader. Daarnaast heeft circa één op de vier kinderen een slecht contact met de vader. Ook heeft 14 procent een slecht contact met de moeder (De Graaf, 2001).

Als op basis van deze gegevens wordt verondersteld dat er over tien jaar 350 duizend minderjarige kinderen met de echtscheiding van hun ouders te maken hebben gehad, betekent dit dat van een 10-jaarsgeneratie circa 175 duizend kinderen geen contact of een slecht contact hebben met de vader, en dat circa 50 duizend kinderen een slecht contact hebben met de moeder.

In deze cijfers ontbreken de kinderen van voormalige niet-gehuwd samenwonende ouders. Duidelijk is echter dat het toenemend aantal niet-gehuwd samenwonenden met kinderen ertoe zal leiden dat er vaker scheidingen binnen deze categorie plaatsvinden waarbij ook kinderen zijn betrokken. Deze situaties onttrekken zich aan het zicht en aan de traditionele formele regelingen.

Een hiermee samenhangend fenomeen is dat een deel van de gebroken gezinnen van niet-gehuwde ouders zal opgaan in nieuwe gezinnen van niet-gehuwde ouders. Daarmee ontstaan informele stiefgezinnen zonder dat dit formeel zichtbaar is. Soms zullen er ook halfbroers en halfzussen in dergelijke gezinnen geboren worden. Dat maakt de mix van informele gezinssituaties en wat er formeel van toepassing is extra ingewikkeld.

Soms is ook sprake van een mix in een huishouden van formele familiebanden en informele relaties. De term *patchworkgezin* doelt op het scala van deze en andere gecombineerde situaties. In toenemende mate zal de informele *repartnering* van de ouders, ook als deze volgt op verbroken huwelijken, ertoe leiden dat er situaties ontstaan, in de privé-sfeer en in de publieke sfeer, waarin de behoefte bestaat om zaken formeel te regelen. Het kind van een gescheiden vader heeft bijvoorbeeld geen goed contact met zijn biologische vader, maar wordt in de feitelijk thuisituatie geconfronteerd met een nieuwe vriend van moeder die formeel een vaderrol vervult. Als er niets is geregeld, wat gebeurt er dan als er relevante beslissingen moeten worden genomen? Wie is voor wie als vader aanspreekbaar? Dergelijke situaties zullen meer voorkomen en nieuwe standpunten vereisen. De informatie over de incidentie van informele gezinnen in al hun facetten schiet nog tekort, maar de behoefte eraan zal toenemen.

8. Meer kans op nieuwe partner dan op hertrouw

Met de toenemende kans op een verbroken relatie en om alleenstaand of alleenstaande ouder te worden, vindt de zoektocht naar een nieuwe partner vaker ook in latere levensfasen plaats. Een partner ontmoet men dan vaker in een andere context, bijvoorbeeld op het werk. Maar het kan er ook toe leiden dat er meer partnerselectie via bemiddeling ontstaat (De Graaf, 2003). De opbloei van commerciële bemiddeling bij het vinden van een partner is daar een uiting van. Bemiddeling kan ook tijd besparen. Het past in een cultuur van flitscheidingen dat het vinden van een nieuwe partner sneller verloopt.

Zo gezien, is het begrijpelijk dat een actuele leefvorm steeds minder zegt over de voorgaande relatiegeschiedenis. Dit bleek ook uit een momentopname uit 1998. Een ruime meerderheid (82 procent) van alle 40- tot 53-jarige vrouwen (Onderzoek Gezinsvorming 1998) deelde weliswaar een huishouden met een partner, maar niet al deze vrouwen hadden die relatie gedurende hun hele 'gezins-

vormende' levensfase. Ook was het niet zo dat de resterende 18 procent zonder partner ook in de daaraan voorafgaande levensfase partnerloos was geweest. Achter de momentopname gingen verschillende levenslopen schuil. Van de ruim 80 procent vrouwen die ten tijde van het onderzoek een relatie hadden, was 70 procent op dat moment gehuwd of niet-gehuwd samenwonend met de eerste partner. Van de overige 10 procent vrouwen bleek het om een tweede of volgende partner te gaan. Ook de 18 procent vrouwen zonder partner hadden diverse relatiegeschiedenissen. Van hen bestond 10 procent uit exen: deze vrouwen hadden op het moment van onderzoek geen partner, maar eerder wel. Nog eens 4 procent van deze vrouwen zonder partner waren meermalige exen. Niet meer dan 3 procent was tot dan toe altijd partnerloos geweest (Latten en Kreijen 2001).

In een verkenning naar de mate van *repartnering* hebben Van Huis en Visser (2001) op basis van gegevens uit de GBA geschat hoeveel personen die in 1994 van echt zijn gescheiden in de jaren tot 2001 met een nieuwe partner een nieuw huishouden hebben gevormd. Daarmee kon voor de formele exen een indicatie voor de dynamiek van *repartnering* worden gegeven.

Bijna één op de drie ex-gehuwden blijkt binnen één jaar weer met een partner een nieuw huishouden te vormen: mannen iets vaker dan vrouwen, en jongeren sneller dan ouderen. Binnen zes jaar na de scheiding heeft van de mannen zelfs driekwart opnieuw een huishouden met een partner. Voor vrouwen ligt dit ruim tien procentpunt lager. Met andere woorden, alleenwonen of alleenstaand ouderschap na een relatie is een tijdelijke situatie, een overstapfase naar een nieuwe partnerrelatie.

Het weergegeven tempo waarin een van echt gescheiden persoon weer een huishouden vormt met een nieuwe partner, staat los van de vraag of de nieuwe leefvorm opnieuw formeel wordt vastgelegd of informeel blijft. Binnen een jaar na de echtscheiding blijkt niet meer dan één procent van de gescheidenen opnieuw te zijn getrouwd. Maar binnen het jaar heeft circa een op de tien ex-gehuwden er wel voor gekozen niet-gehuwd samen te wonen. Niet-gehuwd samenwonen binnen een jaar na een scheiding gebeurt dus tien keer zo vaak als trouwen.

Het kan zijn dat de lage hertrouw binnen deze beperkte termijn te maken heeft met het feit dat de scheiding nog niet is uitgesproken en men nog niet opnieuw kan trouwen. Het kan ook zijn dat men geen huwelijk wil herhalen. Naarmate de tijd verstrijkt zal het aandeel dat met een nieuwe partner een huishouden vormt verder toenemen, evenals als het percentage dat zal trouwen.

In paragraaf 4 is al vermeld dat van de gescheiden mannen 54 procent en van de gescheiden vrouwen 44 procent ooit weer zal trouwen. Uit paragraaf 5 komt naar voren dat van de niet-gehuwd samenwonende 40-plussers slechts een kleine minderheid wil trouwen. Dergelijke feiten geven aan dat in de individuele levenslopen formele en informele relaties in wisselende combinaties voorkomen. Nader onderzoek zou dit verder kunnen verduidelijken. Ook hiervoor geldt weer dat de relevantie er onder meer in is gelegen dat rechten en plichten in formele situaties anders kunnen zijn dan in de informele situaties. Bovendien kunnen, on-

danks een nieuwe situatie, rechten en plichten vanuit de oude situatie continueren. Nieuw informeel demografisch gedrag draagt ertoe bij dat deze incongruenties zich vaker zullen voordoen.

9. Lat-relaties

Een bijzondere informele relatievorm is de lat-relatie. Dit fenomeen kan gezien worden als de uiterste vorm van individualisering en informalisering van een relatie. In een lat-relatie proberen alleenstaanden of alleenstaande ouders een bestaande, zo men wil formele situatie zonder partner te handhaven en daarnaast toch een relatie te onderhouden zonder te gaan samenwonen en zonder enige formalisering van een relatie. Volgens schattingen van Loozen en Steenhof (2004) op basis van het Onderzoek Gezinsvorming 2003 zijn er onder 30- tot 60-jarigen ongeveer 125 duizend alleenstaanden met een partner of alleenstaande ouders met een partner die kiezen voor een lat-relatie. Onder ouderen komt het vaker voor: ruim vier op de tien veertigers en ruim zeven op de tien 50-plussers wonen op dit moment niet samen met hun lat-partner, willen dat ook in de toekomst niet en kiezen voor een lat-relatie.

Ruim de helft van de mensen die alleen willen blijven wonen, geeft daarvoor als reden het behoud van vrijheid. In die zin past het bij de algemene tendens die ten grondslag ligt aan de informalisering van relaties. Het is de uiterste vorm van informaliteit in een typologie van relaties die loopt van gehuwd tot een vriend(in) buiten de deur.

Bij ruim één op de tien personen die een lat-relatie willen, speelt een rol dat er kinderen uit een vorige relatie zijn. Bijna 10 procent geeft aan dat een slechte relatie-ervaring op het gebied van samenwonen de reden is. Bijna 75 procent van degenen die een lat-relatie hebben, heeft al één of meerdere relaties, al dan niet gehuwd, achter de rug. Ook uit een analyse van Gierveld onder oudere personen komt naar voren dat echtscheidingservaring leidt tot een lagere kans op hertrouw en een grotere kans op een lat-relatie (De Jong-Gierveld, 2004).

10. Toekomst

De overheersende maatschappelijke trends die de afgelopen decennia de informalisering van relatie- en gezinsvorming hebben gestimuleerd, lijken hun eindpunt nog niet te hebben bereikt.

De generaties vrouwen die nu in de twintig zijn, zullen gëmancipeerder zijn dan hun moeders waren. In hun onderwijsprestaties evenaart deze generatie vrouwen voor het eerst het niveau van mannen. Hun economische onafhankelijkheid kan daarop worden gebaseerd. Tegen de tijd dat deze generaties vrouwen in hun gezinsfase verkeren, zullen ze het zich mede daardoor veroorloven het bestaansrecht van hun relatie vooral op de emotionele betekenis te evalueren. Bovendien zal de arbeidsparticipatie van de komende generaties vrouwen verder toenemen. Dit kan mede zorg dragen voor een verdere verspreiding van wat Felling (2000) aanduidt als het burgerlijk-economisch waardenpatroon. Een oriëntatie op de arbeidsmarkt vereist immers een gerichtheid op flexibiliteit, ongebondenheid, ra-

tionaliteit en het 'hier en nu'. Aan dat laatste zal ook de verder toenemende secularisering bijdragen (Becker en De Wit, 2000), zij het vooral onder het autochtone bevolkingsdeel.

In de langetermijnprognoses van het CBS uit 2002 liggen deze maatschappelijke trends mede ten grondslag aan de geprognosticeerde demografische trends. Emancipatie, individualisering en secularisering zullen onder andere de breekbaarheid van relaties verhogen, maar ook een versterkend effect hebben op de mate van informalisering van relatievorming, ouderschap en scheiding.

De samenstelling van de bevolking naar burgerlijke staat zal ook daardoor sterk veranderen. Tot het midden van deze eeuw zal het aantal ongehuwden het sterkst groeien. Hoewel de totale bevolking nog met circa één miljoen personen zal toenemen, groeit het aantal ongehuwden met bijna 3 miljoen. Tegenover ruim 7 miljoen ongehuwden in 2003 staan bijna 10 miljoen ongehuwden in 2050. Een belangrijk deel van de volwassen ongehuwden zal alleen wonen, maar velen zullen met een partner samenwonen.

Het aantal gehuwden zal afnemen, van 7 miljoen (2003) naar circa 6 miljoen in 2050. Het aantal van echt gescheidenen zal maar licht stijgen tot net boven het miljoen. Dit komt niet doordat de breekbaarheid van relaties zal afnemen. Integendeel, het komt vooral doordat een groeiend deel van de toekomstige exen niet-gehuwd samengewoond hebben en nooit gehuwd zijn geweest.

Zowel deze ongehuwde exen als de van echt gescheidenen zullen nieuwe partners zoeken. Niet-gehuwd samenwonen zal ook voor hen een optie zijn. Het aandeel niet-gehuwd samenwonende paren zal mede daardoor sterk toenemen. In 2050 zal een op de drie paren niet gehuwd zijn, tegen 17 procent in 2003. Daarbij zullen de gehuwde paren in overgrote meerderheid voor hun huwelijk ook een periode niet-gehuwd hebben samengewoond.

Te verwachten is dat met de sterke verschuiving van gehuwde paren naar niet-gehuwde paren ook het aantal informele gezinnen sterk zal toenemen. Dit vormt weer de bron voor veel informele scheidingen waarbij kinderen zijn betrokken. Niet alleen zal het aantal niet-gehuwde ouderparen toenemen, maar ook het aantal ongehuwde alleenstaande ouders kan mede daardoor sterk toenemen. Zo is in de CBS-prognose van 2003 zichtbaar dat het totaal aantal huishoudens toeneemt met 18 procent, het aantal eenoudergezinnen met 39 procent (van 420 duizend in 2003 tot 587 duizend in 2050) en – onder deze – het aantal ongehuwd alleenstaande ouders zelfs met 119 procent (van 90 duizend tot 197 duizend).

In het verlengde van de grotere breekbaarheid van relaties zullen er ook meer nieuwe relaties worden gevormd. Uit de huidige gegevens blijkt dat bij *repartnering* op latere leeftijd de voorkeur voor informele relatievormen kan toenemen. Daarbij horen ook de informele stiefgezinnen. Deze komen echter niet als afzonderlijke categorie in de CBS-prognose voor.

Uiteraard dient men bij deze toekomstschets te bedenken dat de weergegeven aantallen momentopnamen betreffen. Gedurende de individuele levensloop zijn zowel formele als informele situaties echter tijdelijk, hoewel consequen-

ties langdurig kunnen zijn. De betekenis van de informalisering van relatie- en gezinsvorming neemt nog eens extra toe wanneer wordt bedacht dat de kans om gedurende een periode van de levensloop in een informele relatiesituatie te verkeren groter is dan momentopnamen indiceren: in 2003 woonde 17 procent van de partners niet-gehuwd samen, maar bijna iedereen zal, al is het maar eens in het leven, niet-gehuwd samenwonen!

Literatuur

- Alders, M. en L. Steenhof, 2003, Flitsscheidingen in 2002. Bevolkingstrends 51(2), blz. 11–12. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Alders, M. en A. de Graaf, 2001, Steeds meer kinderen buiten huwelijk geboren. CBS-webmagazine, 26 februari (www.cbs.nl).
- Beer, J. de, 1993, Echtscheidingscijfer stijgt bij daling van consumentenvertrouwen. Maandstatistiek van de Bevolking 41(9), blz. 29–31. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Becker, J.W. en J.S.J. de Wit, 2000, Secularisatie in de jaren negentig. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Bruid en Bruidegom Magazine Marktonderzoek, 2003. Christiaan Uitgevers, Soest.
- Felling, A.J., Peters en P. Scheepens (red.), 2000, Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Van Gorcum, Assen.
- Feijter, H. de, 1991a, Voorlopers bij demografisch veranderingen. NIDI-rapport nr. 22. NIDI, Den Haag.
- Feijter, H. de, 1991b, De verbreiding van nieuwe opvattingen en gedrag. Maandstatistiek van de Bevolking (39)8, blz. 24–29. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Forder, C.J., 2000, Het informele huwelijk: de verbondenheid tussen mens, goed en schuld. Oratie aan de Universiteit Maastricht, 27 oktober. Kluwer, Deventer.
- Gemeentelijke Dienstverlening, 2001, Huwelijksvoltrekking mag zo gek mogelijk. Nieuwsbrief nr. 7, 12 april.
- Giddens, A., 1992, The transformation of intimacy. T.J. Press (Padstow) Ltd, Padstow, Cornwall.
- Graaf, A. de, 2001, Ervaringen van kinderen met hun ouderlijk gezin. Maandstatistiek van de Bevolking (49)4, blz. 12–15. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Graaf, A. de, 2003, Jonge vrouwen stellen samenwonen uit. CBS-webmagazine, 29 december (www.cbs.nl).
- Graaf, A. de, 2004, Helft samenwoners heeft samenlevingscontract. CBS-webmagazine, 22 maart (www.cbs.nl).
- Huis, L.T. van, en H. Visser, 2001, Weer samenwonen na scheiding of verweduwing. Maandstatistiek van de Bevolking 49(2), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Jong, A. de, 2000, Caleidoscoop van de moderne levensloop. Maandstatistiek van de Bevolking 38(6), blz. 10–17. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Jong, A. de, 1999, Trouwen en scheiden: lichte restauratie op komst. Maandstatistiek van de Bevolking 37(6), blz. 8–16. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Jong-Gierveld, J. de, 2004, Remarriage, unmarried cohabitation, living-apart-together: partner relations following bereavement or divorce. Journal of Marriage and Family 66 (February), blz. 236–243.
- Kaa, D.J. van de, 1997, Options and sequences. Europe's demographic patterns. Nethur-Demography Paper 39. Nethur, Amsterdam.
- Kofi, K.C. en M. Stephens, 2001, Job displacement, disability and divorce. Working paper 8578. National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- Latten, J.J., 1992, Trouwen zonder te hebben samengewoond. Van gewoon naar bijzonder? Maandstatistiek van de Bevolking 40(6), blz. 24–30. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Latten, J.J., 2001, Panta rhei. In: Garssen, J. et al. (red.), Samenleven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Latten, J.J., P. Kreijen, 2001, De Sarahs van nu. In: Garssen, J. et al. (red.), Samenleven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen. CBS, Voorburg/Heerlen.
- Latten, J.J., 2003, Dynamiek in relaties en welvaart: over singleplateau, stellenberg, gezinsdal en eenouderravijn. In: De Feijter, H. et al., Keuzevrijheid in de levensloop, spanning tussen individu en maatschappij. Bevolking en Gezin 32(2), blz 35–55.
- Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa, 1986, Twee demografische transitities? In: Van de Kaa, D.J. en R. Lesthaeghe (red.), Bevolking: groei en krimp. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Loozen S. en L. Steenhof, 2004, Ruim 125 duizend personen met een lat-relatie. CBS-webmagazine, 12 januari (www.cbs.nl).
- Pessers, D., 2003, Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer. Oratie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, 26 september 2002. Boom Juridische Uitgevers, Den Haag.
- Rogers, E.M., 1983, Diffusion of innovations. The Free Press, New York/London.
- Sennet, R., 2000, De flexibele mens. Uitgeverij Byblos, Amsterdam.

Schapendonk-Maas, H., 2002, Hoe ontstaan eenouderhuishoudens? Maandstatistiek van de Bevolking 50(1), blz. 9–10. CBS, Voorburg/Heerlen.

Steenhof, L. en C. Harmsen, 2002, Ex-samenwoners. Maandstatistiek van de Bevolking 50(3), blz. 17–20. CBS, Voorburg/Heerlen.

Stokkom, B. van, 1997, Emotionele democratie. Over morele vooruitgang. Van Gennep, Amsterdam.

Trendbox, 2004a, Jongeren en babyboomers over seks, relaties en vreemdgaan. Persbericht, 11 maart.

Trendbox, 2004b, Trouwen wordt steeds minder belangrijk in Nederland. Persbericht, 13 januari.